

प्रकरण दुसरे

मराठी कादंबरीवाड्.मयाची
वाटचाल आणि तिच्यातील दलित
कादंबरीकाराचे योगदान

प्रकरण दुसरे

मराठी कादंबरीवाड्.मयाची वाटचाल आणि तिच्यातील दलित कादंबरीकाराचे योगदान

२.१ प्रास्ताविक

२.२ मराठी कादंबरीची वाटचाल

२.३ दलित कादंबरी

२.४ दलित साहित्यातील कादंबरी हा वाड्.मयप्रकार अपुरा
असल्याची थोडक्यात कारणमीमासा

२.५ समारोप

२.६ संदर्भ क्र. टिपा

प्रकरण दुसरे

मराठी कादंबरीवाड्.मयाची वाटचाल आणि तिच्यातील दलित कादंबरीकाराचे योगदान

२.१ प्रास्ताविक :

इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाई लयास गेली. पेशवाईनंतर संपूर्ण भारत ब्रिटिश राजवटीखाली आला. ब्रिटिशांच्या विविध सुधारणांमुळे विशेषतः इंग्रजी शिक्षणामुळे नवयुगास प्रारंभ झाला. मराठी माणसाच्या जीवनाला नव्याने सुरुवात झाली. इंग्रजी साहित्य परिचयाने मराठी वाड्.मयात अनेक नवनवीन साहित्य संकल्पना व साहित्यप्रकार उदयास आले. त्यापैकी 'कादंबरी' हा एक होय. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी कादंबरीचा जन्म झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळात, विशेषतः १९६० नंतरच्या काळात मराठी कादंबरीत अभूतपूर्वक विस्तार, बदल व स्थित्यंतरे झाल्याचे दिसून येतात. त्या सर्वांचा मर्यादित आढावा घेत आहे. सुरुवातीच्या काळात ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या त्यांचे स्वरूप प्रामुख्याने अद्भूतरम्य रंजनपर, बालबोध व नीतीबोध असल्याचे दिसून येते. पुढे कादंबरी वास्तवदर्शी बनत गेली. आजच्या कादंबरीचे स्वरूप मात्र प्रारंभीच्या कादंबरीपेक्षा निराळे आहे. समाजाच्या बहुविध अंगाचे दर्शन तिच्यातून घडत आहे. मूळ मराठी कादंबरीच्या प्रवाहात उत्तरकाळात ग्रामीण, दलित या कादंबऱ्यांनी मोलाची भर घातली. ह्या कादंबऱ्या वेगळ्या समाजजीवनाचे चित्रण करणाऱ्या आहेत. हे मराठी कादंबरीच्या विकासाचे एक लक्षण होय.

२.२ मराठी कादंबरीची वाटचाल :

मराठी कादंबरीची वाटचाल पाहत असताना सुरुवातीला भालचंद्र नेमाड्यांनी कादंबरी म्हणजे काय? सांगितले आहे हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते. ते म्हणतात, "कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत सरंचना मांडणारी अनेक पात्रे, प्रसंग, अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेले आहेत अशी साहित्यकृती असते."^१

वरील वैशिष्ट्यामुळे मराठी साहित्यात 'कादंबरी' हा साहित्यप्रकार महत्त्वाचा ठरला आहे. मराठी कादंबरीची वाटचाल ही 'कादंबरी' हा वाङ्मयप्रकार समृद्ध करणारी ठरली आहे. मराठीतील पहिली स्वतंत्र व सामाजिक कादंबरी बाबा पद्मनजी यांची 'यमुनापर्यटन' ही १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाली. ह्यात प्रामुख्याने विधवांच्या दुःखाचे वर्णन आले आहे. या कादंबरीचे स्वरूप वर्णनपर निबंधासारखे आहे. यमुनेचा प्रवास हे सूत्र घेऊन त्याआधारे वेगवेगळ्या विधावांच्या दुःखाचे दर्शन बाबा पद्मनजींनी घडविले आहे. संस्कृत आणि इंग्रजी गोष्टींची भाषांतरे ह्याच सुमारास मराठीत होऊ लागली. सुरुवातीच्या काळात मराठी कादंबरीत कृत्रिम, नटवी भाषा यांचा बराच परिणाम जाणवतो. यातूनच लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांची 'मुक्तामाला' ही अद्भुतरम्य कादंबरी १८६१ मध्ये लिहिली गेली. अद्भुतरम्य वातावरण आणि रंजनपरता, सुखात शेवट यामुळे ही कादंबरी वरील लोकप्रिय झाली. त्याच धर्तीवर 'मंजुघोषा', 'रत्नप्रभा', 'राजमदन' ह्यासारख्या बऱ्याच कादंबऱ्या मराठीत निर्माण झाल्या. भडक व्यक्तिदर्शन, अद्भुतरम्य वातावरण तसेच प्रणय व शृंगार इ.गोष्टींनीच या कादंबऱ्यात प्राधान्य होते. पुढे ह्या प्रकारच्या कादंबऱ्यांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात झाली.

ह्यापुढील काळामध्ये इंग्रजांचे आगमन भारतात झाल्याने त्यांनी इंग्रजी शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. इंग्रजी शिक्षणामुळे युरोपीय वाङ्मयाचा आणि नवविचारांचा परिचय अनेक लोकांना झाला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी तिला 'वाघिणीचे दूध' म्हटले. इंग्रजी भाषा समाजाची नवी मानसिकता घडविण्यास कारणीभूत ठरली. पुढे १८७४ साली विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची 'निबंधमाला' सुरु झाली. १८८० ते १९२० या कालखंडात हरिभाऊ आपटे ह्यांच्या वास्तववादी कादंबरीने मराठी साहित्यावर प्रभाव माजवला. हरिभाऊंच्या 'जग हे असे आहे' 'भयंकर दिव्य', 'मी', 'कर्मयोग' ह्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रियांच्याबद्दल सुधारणावादी विचार मांडले आहेत. तसेच 'मधली स्थिती', 'मी', 'यशवंतराव खरे', 'पण लक्षात कोण घेतो?', ह्यासारख्या कादंबऱ्यातून तत्कालीन समाजस्थितीचे दुष्ट रुढी प्राबल्याचे पुरुषांच्या परधार्जिनेपणाचे परिणामकारक चित्रण हरिभाऊंनी रेखाटले. सामाजिक कादंबऱ्यांबरोबर त्यांनी ऐतिहासिक कादंबऱ्यासुद्धा लिहिल्या. 'चंद्रगुप्त', 'वज्राघात', 'सुर्योदय', 'गड आला पण सिंह गेला', 'उषःकाल', रुपनगरची

राजकन्या या ऐतिहासिक कादंबऱ्या होय. मराठी कादंबरीला वास्तव बनविण्याचे, तिच्यातून सामाजिक स्थितीचे, ऐतिहासिकतेचे दर्शन घडविण्याचे कार्य हरिभाऊंनी केले. ह्याच सुमारास नारायण हरी आपटे यांनीही 'अर्जिक्यतारा', 'आनंदमंदिर', 'सुखाचा मूलमंत्र', 'वैभवाच्या कांदणात', 'ऐरणीवरील हिरा' इ. कादंबऱ्या लिहिल्या.

हरिभाऊ आपट्याच्यानंतर वा.म. जोश्यांनी अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांची १९१६ साली प्रसिद्ध झालेली 'रागिणी' ही कादंबरी तत्त्वचर्चा प्रधान होती. 'नलिनी' (१९२०) मध्ये जहाल-मवाळ राजकारण रंगविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. 'सुशिलेचा देव' (१९३०) या कादंबरीतून त्यांनी मार्क्सवादी विचार मांडला. 'इंदू काळे, सरला भोळे', (१९३५) त्यामध्ये त्यांनी गांधीवादी विचार मांडले. भा. वि. वरेरकर ह्यांनी 'धावता धोटा', 'फाटकी वाकळ', 'कुलदैवत' इ. कादंबऱ्यासुद्धा लिहिल्या.

डॉ.श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून समाजातील वेगवेगळ्या प्रश्नांची चर्चा केली. त्यांनी 'गोंडवनातील प्रियवंदा', 'परागंदा', 'गावसासू', 'आशावादी' ह्या कादंबऱ्या लिहिल्या. केतकर देशी-परदेशी भ्रमण करून आलेले असल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीचा सामाजिक पट वामन मल्हारांपेक्षा विस्तृत होता. त्यांनी वेगवेगळ्या जाती-जमाती त्यांच्यातील ताणे-बाणे, आंतरजातीय विवाहाचे प्रश्न, वेश्या-संततीचा प्रश्न असे विविध विषय आपल्या कादंबऱ्यांमधून चित्रित केले. ब्राह्मणकन्या मध्ये ब्रिटिशांनी सुरु केलेले स्त्री-शिक्षण जर कारकून तयार करण्यासाठी असेल तर स्त्री जीवनात त्याचा फारसा बदल होणार नाही, असा केतकरांचा स्त्रीशिक्षणाविषयीचा सूर या कादंबरीत असतो.

विभावरी शिरूरकरांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून स्त्रीचे प्रश्न समाजापुढे मांडले. प्रौढ सुशिक्षित कुमारांचे प्रश्न, मिळवित्या मुर्लीचे प्रश्न, घटस्फोटाचा प्रश्नांचे चित्रण केले. स्त्रियांच्या शारीरिक आणि वैषयिक समस्यांची धीटपणे चर्चा केली. 'बळी' (१९७०) ह्या कादंबरीमधून मांग, गारुडी जमातीत जन्मलेल्या एका युवकाच्या दुःखाचा समग्रलक्षी वेध घेण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यानंतर त्यांनी त्या वाटेने न जाता आपल्या मूळ प्रकृतिधर्माकडे जाऊन 'जाई' (१९५२) 'शबरी' (१९६२), 'उमा' (१९६६) ह्या कादंबऱ्यांमधून स्त्री प्रश्नांच्या वेगवेगळ्या बाजू मांडल्या.

वरेरकरांनी 'विधवा कुमारी' (१९२८) ही कादंबरी लिहून हरिभाऊंच्या वास्तववादी परंपरेशी स्वतःचे नाते जोडले. मराठी कादंबरीत पूर्वी कधी न आलेल्या सामाजिक स्तरांचे वरेरकरांनी चित्रण केले. ह्यानंतर मराठी कादंबरीमधील महत्त्वाचे युग म्हणजे फडके-खांडेकरांचे युग होय. ना.सी.फडके यांनी मराठी कादंबरीला 'कलेसाठी कला' ह्या दृष्टिकोनात नेऊन पोहचविले. त्यांनी बांधेसूदपणा व सफाईदारपणा मराठी भाषेला दिला. 'कुलाव्याची दांडी', 'जादूगार', 'दौलत', 'अटकेपार', 'कलंक शोभा', 'समरसभूमी', इ. कादंबऱ्यांमधून स्त्री-पुरुष प्रेम, प्रणय या भावनांचे प्रकटीकरण केले.

वि.स.खांडेकरांनी 'जीवनासाठी कला' हा व्यापक दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या. उदा. 'हृदयाची हाक', 'कांचनमृग', 'दोन ध्रुव', 'उल्का', 'हिरवा चाफा', 'दोन मते', 'पांढरे डाग', 'क्रौंचबध', 'रिकामा देव्हारा' इ. समाजातील शोषित, पीडित यांच्याबद्दल अपार सहानुभूती त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून चित्रित केली.

ग.त्र्यं. माडखोलकर यांचा प्रतिथयश कादंबरीकार म्हणून उल्लेख केला जातो. १९३३ पर्यंत वाङ्मयाच्या विविध क्षेत्रात लेखन करून १९३३ मध्ये त्यांनी कादंबरी क्षेत्रात पदार्पण केले. १९३३ ते १९५३ ह्या कालावधीत त्यांनी मुक्तामा, भंगलेले देऊळ, शाप, कांता, दुहेरी जीवन, मुखवटे, नवे संसार, डाक बंगला, चंदनवाडी, अनघा इ. कादंबऱ्या लिहिल्या. वि.वा. हडप हे फडके, खांडेकर, माडखोलकर ह्यांच्या पीढीतील कादंबरीकार. परंतु आपल्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वामुळे ते ह्या समकालीनांहून वेगळे वाटतात. त्यांची 'झाकली मूठ' ही पहिली कादंबरी १९१७ मध्ये प्रसिद्ध झाली. त्यांनी 'भविष्यकाळ', 'गौरीशंकर', 'दुलारी', 'माझा सम्राट' इ.सामाजिक कादंबऱ्यांचे लेखन केले. तरी 'हडप' म्हटल्यानंतर सुजाण वाचकांसमोर पेशवाई उभी राहते. 'कादंबरीमध्ये पेशवाई' चे जनक म्हणूनच त्यांना ओळखले जाते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर मराठी कादंबरीतील कल्पना रम्यतेचे वातावरण दूर झाले आणि वास्तवातल्या विषयांना महत्त्व आले. बेडेकरांच्या 'रणांगण' ह्या कादंबरीने मराठी कादंबरीला प्रथमच काल आणि अवकाश, अनुभव आणि रूपांच्या परिणाम प्राप्त करून दिले. युद्धजन्य वातावरण, समुद्र प्रवास, माणूसपणा हरवलेला मनुष्य यांचा परिचय करून देणारी

‘रणांगण’ खरोखरच वास्तव जीवनावर प्रकाश टाकते. दुसऱ्या महायुद्धाचे सावट साहित्यामध्येही उमटतच होते. आणि त्यातून मनुष्याचे स्थान किती काडीमात्र शून्य आहे याची जाणीव झाल्यावाचून रहात नाही.

ग्रामवादी विचारांचा वसा घेऊन येणारी र.वा. दिघ्यांची ‘पाणकळा’, ‘सराई’, ‘आई आहे शेतात’ ह्या कादंबऱ्या लक्षणीय ठरल्या. शेतकऱ्यांचे जीवन मांडणाऱ्या ह्या कादंबऱ्या वाचकांना प्रिय झाल्या. ग.ल.ठोकळ ह्यांची ‘गावगुंड’ ही कादंबरीसुद्धा विशेष वाचकप्रिय ठरली. स्वातंत्र्यानंतर मराठी कादंबरीच्या प्रेरणा बदलल्या. मराठीत नवसाहित्याचे युग अवतरले. १९५० नंतर व्यंकटेश माडगुळकरांची ‘बनगरवाडी’, उद्धव शेळके ह्यांची ‘धग’, रणजित देसाई यांची ‘बारी’, ‘माझा गाव’, अण्णाभाऊ साठे यांची ‘फकिरा’, ‘रानगंगा’ ह्या कादंबऱ्या ग्रामीण, प्रादेशिक कादंबऱ्या म्हणून मराठी साहित्यात स्थान मिळवून बसल्या. भालचंद्र नेमाडे ह्यांनी ‘कोसला’ मधून जीवनाची अर्थशून्यता भंकसपणा ह्यांची जाणीव करून दिली. स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कादंबरीची वाटचाल विकासदायी ठरली. इ.स. १९६० नंतर मराठी कादंबरीत अनेक परिवर्तने झाली. ह्याच जोरावर खऱ्या अर्थाने ‘ग्रामीण’ आणि ‘दलित’ साहित्याचे प्रवाह उदयास आले. ग्रामीण आणि दलित जीवनाचे दर्शन अनेक कादंबऱ्यामधून होऊ लागले. त्यादृष्टिने ‘पाचोळा’ ‘गोतावळा’, ‘फकिरा’, ‘माहिमची खाडी’, ‘हकीकत आणि नटायू’ ह्यासारख्या कादंबऱ्या महत्त्वाच्या ठरतात.

अशाप्रकारे जीवनातील अनेकविध अनुभवांचे, स्तरांचे, प्रदेशांचे, दर्शन मराठी कादंबरी घडवू लागली. स्वातंत्र्यानंतरच्या मराठी कादंबरीच्या अनेक वळणांमध्ये दलित कादंबरी हे वळण महत्त्वाचे आहे. त्यात अशोक व्हटकर ह्यांच्या ‘मेलेलं पाणी’ (१९८२) आणि ‘७२ मैल’ (१९८९) ह्या दोन कादंबऱ्या महत्त्वपूर्ण ठरल्या.

२.३ दलित कादंबरी :

दलित साहित्यामध्ये कादंबरीच्या बाबतीत थोडीशी उदासिनता जाणवल्याशिवाय रहात नाही. दलित कविता, कथा व आत्मकथने ह्यांच्या मानाने दलित कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार फारसा प्रभावी दिसत नाही. असे असले तरी दलित साहित्यात ज्या काही कादंबऱ्या लिहिण्यात आल्या आहेत त्यांचे स्वरूप निश्चितच पारंपरिक कादंबऱ्यांपेक्षा वेगळे

आहे. कारण मराठी कादंबरी ही सामाजिक समस्यांच्या बाबतीत अस्पर्शीच असल्याची दिसून येते. पण दलित कादंबऱ्यांमधून समाज जीवन, त्यांच्या समस्या यांचे चित्रण झालेले आहे हे एका अर्थाने मराठी कादंबरी विश्वात भर घालण्याचे मोलाचे कामच म्हणावे लागेल. दलित कादंबरी प्रत्यक्ष जीवनानुभवाचा अविष्कार करण्याकडे झुकते. तिला वास्तवतेची झालर आहे. जे भोगले, घडले ते आहे तसे मांडण्याचा प्रयत्न दलित कादंबरीतून झालेला दिसतो. सामाजिक जीवनावर, विषमतेवर, जातीय परंपरेवर अधिक प्रकाश टाकते म्हणून तर दलित कादंबरीमुळे मराठी वाङ्मयाचे अनुभवक्षेत्र अधिक विस्तारले. तसेच ते समृद्ध आणि समाजाभिमुख झाले.

मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रामध्ये दलित कादंबरीचा प्रवाह खऱ्या अर्थाने १९६० नंतरच अस्तित्वात आला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, फुले, शाहू ह्यांची विचारधारा श्रेष्ठ मानून लिखाण करण्यात येऊ लागले डॉ.आंबेडकरांना प्रेरणास्थानी मानून अनेक कादंबरीकारांनी आपल्या प्रगल्भ, सुस्पष्ट विचारशक्तीने अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या. वेदना, विद्रोह, नकार, मानवता ह्या गोष्टींना महत्त्व दिले आणि समताधिष्ठित समाजनिर्मितीच्या ध्येय उराशी बाळगून कादंबरी लेखन केले.

दलित कादंबरीकारामध्ये प्रामुख्याने अण्णा भाऊ साठे, बाबुराव बागुल, शंकरराव खरात, केशव मेश्राम, नामदेव ढसाळ, ज.वि.पोवार, भीमसेन देठे, ना.रा.शेंडे, नामदेव व्हटकर, अशोक व्हटकर, हरिभाऊ पगारे, हिं.गो. बनसोडे इ.चा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. ह्या कादंबरीकारांचा थोड्याशा विस्ताराने आढावा घेणे मला गरजेचे वाटते. कारण मी जो कादंबरीकार अभ्यासणार आहे. ह्या कादंबरीकाराचे हे वरील कादंबरीकार समकालीन आहेत.

दलित कादंबरीकारामध्ये अण्णा भाऊ साठे ह्यांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. दलित कादंबरीकारामध्ये अण्णा भाऊ साठे ह्यांचे नाव सुरुवातीला घ्यावेच लागते. दलित जीवनाबरोबरच ग्रामजीवनात असणारे दलितांचे स्थान त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून दाखवून दिले. दलित जीवनाचे त्यांनी ठसठसितपणे चित्रण केले आहे. विशेषतः ते जे जीवन जगले, भोगले, अनुभवले तेच त्यांनी आपल्या कादंबरीतून चित्रित केले. त्यांचे 'वारणेच्या

खोऱ्यात' (१९५१), 'चित्रा' (१९५१), 'फकिरा' (१९५९), 'वैजयंता' (१९५९), 'चंदन' (१९६२), 'अलगुज' (१९६२), 'माकडीचा माळ' (१९६३), 'आवडी' (१९६३), 'गुलाम' (१९६४), 'वैर' (१९६४), 'चिखलातील कमळ' (१९६७), 'अहंकार' (१९६७), 'मथुरा' (१९६९), 'वारणेचा वाघ' (१९६८), 'पाझर' (१९६९), 'रानगंगा' (१९६३), 'अग्निदिव्य' (१९६९), 'आग' (१९६९), 'संघर्ष' (१९६९), 'रूपा' (१९६९), 'मूर्ती' (१९७०), 'मंगला' (१९७९), 'डोळे मोडीत राधा चाले' (१९७१), 'मास्तर' (१९७५), 'रत्ना' (१९७५), 'फुलपाखरु' (१९७७) अशाप्रकारचे कादंबरी विश्व साकार झाले आहे. आण्णा भाऊ सार्ढेच्या कादंबरीमध्ये ग्रामीण व दलित जीवनाचे चित्रण आले आहे. दलितांची कादंबरी समृद्ध करणारे ते एक प्रमुख कादंबरीकार ठरतात. त्यांनी आपल्या कादंबरीतून दलित जीवनाच्या समस्या, जातीयतेमुळे होणारी पिळवणूक, होणारा अन्याय, उपासमार, व्यथा व वेदना प्रभावीपणे व्यक्त केल्या आहेत. 'फकिरा' ही त्यांची कादंबरी एका सत्य घटनेवर आधारित आहे. 'कैफियत' मध्ये ते लिहितात, "मी लिहिताना सदैव सहानुभूतीनं लिहिण्याचा प्रयत्न करतो. कारण ज्यांच्याविषयी मी लिहितो, ती माझी माणसं असतात. त्यांची मुर्वत ठेऊनच मला लिहिणे भाग पडते. हा फकिराही माझा होता, जे साकार नाही, त्याला आकार देण्याच सामर्थ्य माझ्या ठायी नाही जे पाहिल, अनुभवल, ऐकलं तेच लिहिलं आहे."२

'वैर' या कादंबरीचा हेतू स्पष्ट करताना ते म्हणतात, "जुन्या चालीरिती दूर कराव्या आणि जुन्या पण लोप पावलेल्या प्रगत प्रथांना पुन्हा पुढं आणावं हे वेदावे, दुष्टावे, वैर ह्यांचा घोर परिणाम दाखवावा आणि या नवमहाराष्ट्रात प्रेम, सलोखा यांची वाढ व्हावी, जनता सुखी, संपन्न व्हावी आणि महाराष्ट्र राज्यात विषमता नष्ट झालेली नि समाजसत्ता वादाचा अरुणोदय झालेला आपण पहावा."३ हा हेतू मनात ठेवूनच ते कादंबरी लिहितात, हे स्पष्ट होते. त्यांचे सुरुवातीचे लेखन मार्क्सवादी धाटणीचे असले, तरी नंतरचे सर्व लेखन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांकडे झुकलेले दिसते. ह्याचा स्पष्ट पुरावाच घ्यावयाचा म्हटले, तर त्यांनी आपली 'फकिरा' सारखी उत्तम कलाकृती डॉ.आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीस बहाल केली आहे.

दलित साहित्यातील दुसरा महत्त्वाचा कादंबरीकार म्हणजे शंकरराव खरात. त्यांच्या 'हातभट्टी' (१९७०), 'मी मुक्त! मी मुक्त!' (१९७१), 'झोपडपट्टी' (१९७३), 'गावचा टिनोपल गुरुजी' (१९७४), 'पारधी' (१९८०), 'फुटपाथ नं१' (१९८०) इ. कादंबऱ्या लोकप्रिय ठरल्या. शंकरराव खरात ह्यांनी एखादा विषय एखादे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेऊनच कादंबरीची रचना केलेली दिसते. 'हातभट्टी' मध्ये त्यांनी झोपडपट्टीतील असलेल्या भीषण वास्तवाचे चित्रण केले आहे असे असले तरी त्यांची ही कादंबरी दलितांच्या सर्व समस्यांना स्पर्श करू शकत नाही. ती रंजकतेकडे अधिक झुकताना दिसते. याबाबतीत भालचंद्र फडके ह्यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते लिहितात, "खरात नव्या दिशेने 'हातभट्टी' ही कादंबरी लिहू शकले नाहीत, एवढे मात्र खरे त्याची लेखनी अनुकरणातच रंगली असे वाटते."*

शंकरराव खरात ह्यांनी 'मी मुक्त! मी मुक्त!' ह्या कादंबरीत एका अनाथाश्रमात वाढलेल्या मुलाची कथा आत्मनिवेदन पद्धतीने मांडली आहे. 'पारधी' ह्या कादंबरीत फासेपारध्यांची पांढरपेशा समाजात वावरताना होणारी ससेहोलपट, याचबरोबर दारिद्र्य, अंधश्रद्धा यांचे चित्रण केले आहे. 'गावचा टिनोपल गुरुजी' ह्या कादंबरीत त्यांनी एका खेडेगावातील शिक्षकाचे चित्रण केले आहे.

दलित कथेचे शिल्पकार म्हणून बाबूराव बागुल ह्यांना ओळखले जाते. त्यांची 'अघोरी' (१९८६) ही कादंबरी अतिशय लोकप्रिय ठरली. ह्या कादंबरीत त्यांनी ग्रामीण जीवनाचे विशेषतः मंत्रतंत्र विद्येचा चमत्कार घडवून आणणारा अघोरीबारी व सगळ्या गावच्या विरोधात असलेला पाटील ह्यांच्यामधील संघर्ष चित्रित केला आहे. 'सूड' ही बाबूराव बागुललिखित एक दीर्घकथा आहे. 'सूड' ही दीर्घकथा वाचल्यावर समाजातील तळागाळात वळवळणारे जीव किती विदारक जीवन जगतात, हे समजून सामान्य वाचकही हादरून जातो.

ना.रा. शेंडे ह्यांच्या 'शृंगारलेले प्रेत' (१९३८), 'काजळी रात्र' (१९५६), 'तांबडा दगड' (१९४७) व 'गायत्री' (१९७८) या कादंबऱ्या विशेष लोकप्रिय ठरल्या. कला आणि नीती या संबंधीचे बरेच अनुभव 'शृंगारलेले प्रेत' मध्ये ते चित्रित करतात. 'काजळी रात्र'

मध्ये जीवनात भावनात्मक एकता निर्माण करण्याचा विचार त्यांनी मांडला, तर 'तांबडा दगड' मध्ये आदिवासींच्या सुधारणेसंबंधी विशेषतः त्यांच्या दारिद्र्याचे प्रत्ययकारी चित्रण ते करतात. 'गायत्री' या कादंबरीत स्त्रीयांवर होणारा अन्याय, अत्याचार यांचे चित्रण त्यांनी केले आहे.

ना.रा. शेंडे हे स्वतः दलित समाजातील असल्याने दलितांचे जिणे त्यांना स्वतः अनुभवले आहे. अस्पृश्यतेचे चटके त्यांनी सहन केले आहेत. असे असूनही दलित जीवनावर त्यांची कादंबरी म्हणावी तितक्या प्रभावी रितीने प्रकाश टाकण्यास असमर्थ ठरली आहे. त्यांच्या कादंबरी लेखनावर अध्यात्माचा पगडा असल्याचे जाणवते. त्यांचे लेखन स्वप्नवत वाटते, अशी टीका राजा जाधव यांनी केलेली आढळते.^५

हरिभाऊ पगारे ह्यांची 'युगप्रवर्तक' (१९७०) ही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावर आत्मनिवेदनात्मक पद्धतीने लिहिलेली कादंबरी विशेष लोकप्रिय ठरली. हरिभाऊ पगारे ह्यांचे समकालीन व दलित साहित्य समृद्ध करणारे प्रमुख लेखक म्हणजे केशव मेश्राम यांच्या 'हकीकत' आणि 'जटायू' ह्या एकाच पुस्तकात समाविष्ट करण्यात आलेल्या दोन कादंबरीका १९७२ मध्ये प्रकाशित झाल्या. शिवाय 'छायावन' (१९७३), 'उत्खनन' (१९७७) इ. कादंबरीलेखन यांच्या नावावर आढळते.

ना.बा.जाधव यांनी 'डॉ.अंजना' (१९७२), 'अपर्णा' (१९७४), 'राजाभाऊ' (१९७४) व 'देदान' (१९७९) ह्या कादंबऱ्या लिहून दलित कादंबरीमध्ये मोलाची भर टाकली. 'डॉ. अंजना' ही त्यांची कादंबरी विशेष लोकप्रिय ठरली. 'देदान' ही कादंबरी काहीशी उपेक्षित जीवनावर प्रकाश टाकणारी आहे. मातंग समाजातील श्रीरंग व नंदा यांची शिक्षणामुळे झालेली जागृती रेखाटली आहे. ना.बा.जाधव यांची भाषा साधी, सोपी, ओघवती, सरळ आहे. त्यांच्या कादंबऱ्या या दलित जीवनावर प्रकाश टाकण्यात फारशा यशस्वी ठरल्या नाहीत, असे वाटते.

सुधाकर गायकवाड ह्यांची 'शूद्र' (१९८०) ही पहिली लघु कादंबरी विशेष लोकप्रिय ठरली. ह्या कादंबरीचा 'नागनाथ' हा नायक आहे. तो शूद्र असल्याने त्याच्या जीवनात येणारे विविध अनुभवांचे चित्रण ह्या कादंबरीत आले आहे. डॉ.बाबासाहेब

आंबेडकरांच्या विचारांमुळे दलित समाजात झालेल्या परिवर्तनावर त्यांची कादंबरी प्रकाश टाकते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतिकारी विचाराने भारावून जाऊन प्रखरपणे, सडेतोड भाषेत लिखाण करणारे नामदेव ढसाळ हे एक प्रमुख लेखक होत. दलित साहित्य समृद्ध करण्यामध्ये त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांची 'हाडकी हाडवळा' (१९८१) ही कादंबरी त्यांच्या अनुभवातून साकारली आहे. जातीयतेमुळे दलितांना कोणत्या अमानुष प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते त्यांचे प्रखर चित्रण या कादंबरीतून येते.

ज.वि.पवार ह्यांची 'बलिदान' (१९७०) ही कादंबरी विशेष लोकप्रिय ठरली. त्यांची ही लघु-कादंबरी असून एका दिवसात ज्या घटना घडल्या त्यांचा वृत्तांत या कादंबरीत ज.वि.पवार यांनी सुंदर पद्धतीने मांडला आहे. एका प्रेतयात्रेने कादंबरीच्या कथानकाला सुरुवात होते. ही प्रेतयात्रा जगल्याची असून समाजातील गटबाजीच्या राजकारणत त्याची हत्या झाली आहे. याशिवाय भिकू, बापू, विजू, रेखा, शांती, रमाकांत, वनिता, प्रकाश, विद्या ह्या व्यक्तिरेखा पवारांनी थोडक्यात रेखाटल्या आहेत. ह्या कादंबरीचे परीक्षण करताना राजा जाधव म्हणतात, "बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतर चळवळीत जे शैथिल्य आहे, जनता व पुढारी यांच्यात जे अद्वैताचे वातावरण निर्माण झाले, जनसामान्य माणसांची जी कुतरओढ चालू झाली, गरीबांचे कसे हाल होऊ लागले, ह्याचे अत्यंत प्रभावी चित्रण पवारांनी आपल्या कादंबरीत रेखाटले आहे."^६

आमदार म्हणून विधानसभेत काम केलेल्या नामदेव व्हटकर ह्यांनी 'अपराधी' (१९४३) व 'सोळा शिणगार' (१९८६) ह्या दोन कादंबऱ्या लिहिल्या. 'अपराधी' ह्या कादंबरीत त्यांनी एका अनाथ तरुणाची समाजात होणारी ससेहोलपट रेखाटली आहे, तर 'सोळा शिणगार' मध्ये तमासगिरांच्या जीवनाचे यथार्थ चित्रण केले आहे.

नामदेव व्हटकर ह्यांचे समकालीन लेखक हिं.गो. बनसोडे हे होत. त्यांनी 'मुक्तिसंग्राम' (१९६९), 'उज्वला' (१९७३) व 'आभाळाएवढी' (१९८१) ह्या तीन कादंबऱ्या लिहिल्या. 'मुक्तिसंग्राम'मध्ये महार-मांगानी धर्मांतर करून गावकीची कामे नाकारून स्वाभिमानाने जगू लागल्यानंतर दलित व गावकरी यांच्यात सुरु झालेल्या संघर्षाचे

चित्रण आले आहे. 'आभाळाएवढी' ह्या कादंबरीमध्ये त्यांनी सावित्रीबाई फुले आणि ज्योतिबा फुले यांच्या जीवनावर प्रकाश टाकला आहे. ह्या संदर्भात राजा जाधव म्हणतात, "हिं.गो.बनसोडे यांच्या वाङ्.मयीन जाणीवा प्रगल्भ आहेत. परंतु प्रेरणातली अस्पष्टता जाणवू लागते."^७

भि.शि.शिंदे यांची 'अमृतनाक' (१९८०) ही कादंबरी विशेष लोकप्रिय ठरली. ह्या कादंबरीत 'अमृतनाक' नावाच्या एका महार सरदाराची जीवनकथा त्यांनी रेखाटली आहे. बहामनी राज्याची स्थापना होण्यापूर्वी गुलबर्ग्यांच्या मलिक नावाच्या पराक्रमी वजीराच्या दरबारी हा अमृतनाक सरदार होता. त्याने अनेक पराक्रम केले. त्यावर ही कादंबरी प्रकाश टाकते. म्हणजेच एका ऐतिहासिक प्रसंगावर ही कादंबरी उभी आहे.

दलित आणि ग्रामीण जीवनावर प्रकाश टाकणारे कादंबरीकार म्हणून अशोक नामदेव व्हटकरांच्याना ओळखले जाते. 'मेलेलं पाणी' (१९८२) व '७२ मैल' (१९८९) ह्या त्यांच्या दोन कादंबऱ्या विशेष गाजल्या. त्याचबरोबर 'बगाड' ही त्यांची ग्रामीण कादंबरीसुद्धा विशेष गाजली.

२.४ दलित साहित्यातील कादंबरी हा वाङ्.मयप्रकार अपुरा असल्याची थोडक्यात कारणमीमासा :

प्रमुख दलित कादंबरीकारांच्या विशेष कादंबऱ्यांचा विचार केल्यानंतर आपणास ठळकपणे जाणवते की, दलित साहित्यात दलित कविता, कथा, आत्मकथन, इ. वाङ्.मय प्रकारांपेक्षा 'कादंबरी' ह्या वाङ्.मय प्रकाराची हाताळणी कमी प्रमाणात झालेली दिसून येते. दलित कादंबरीकारांमध्ये अण्णा भाऊ साठे ह्यांनी सर्वाधिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यानंतर शंकरराव खरात ह्यांचा क्रमांक लागतो. भीमसेन देठे, माधव कोंडविलकर, ना.रा.शेंडे, ना.बा. जाधव, गायकवाड इ. कादंबरीकारांनी ही कादंबरी लेखन केलेले दिसून येते.

दलित कादंबरीमध्ये महार, मांग, चांभार, दोर, देवदासी, आदिवासी, तमासगीर, वेश्या, मुरळी, फासेपारधी, भटके व विमुक्त इ. विविध स्तरामधील दलितांच्या जीवनाचे दर्शन घडते. दलित कादंबरीविषयी भालचंद्र फडके म्हणतात, "दलितांची कविता, दलितांची

कथा चित्त वेधून घेते. पण दलितांची कादंबरी फारशी विचार करण्यासारखी नाही. 'सूड' (बाबुराव बागूल), 'हकीकत' आणि 'जटायू' (केशव मेश्राम), 'फकीरा' (अण्णा भाऊ साठे) इ. थोडे अपवाद वगळले तर दलित लेखकांचे लेखनदर्शन हे फडके, खांडेकर प्रणित कादंबरीचेच आहे असे वाटते."८ ह्याचे कारण नवलेखकांना प्रस्थापितांच्या लेखन प्रवृत्तीचे अनुकरण करण्याची आवड किंवा ओढ वाटली असावी हे असावे.

दलित साहित्यात कादंबरीलेखन म्हणावे तितके झाले नाही, ह्याचे कारण सांगताना डॉ. वसंत डोळस म्हणतात, "दलित कादंबरीकार आपल्या समाजाच्या जीवनाकडे आपल्या समाजाच्याच दृष्टिकोनातून पाहू शकतात, पण इतर समाजघटनाशी होणाऱ्या अभिसरणातून येणारी आकलनक्षमता अजूनतरी दलित दृष्टिकोनात आलेली दिसत नाही. तसेच कादंबरीसारख्या व्यापक वाङ्मय प्रकारच्या निर्मितीसाठी चिंतनात्मक दृष्टिकोनाची गरज असते. ह्या दृष्टिकोनाच्या अभावामुळेच आज दलित साहित्यिकांच्या हातून कादंबरीसारख्या वाङ्मयप्रकाराची निर्मिती फारशी होऊ शकलेली नाही."९

दलित साहित्यात कादंबरीच्या अभावाचे कारण दलित लेखकांच्या चिंतनाचा अभाव हे आहे, असे डॉ. वसंत डोळस यांनी स्पष्ट केले आहे. परंतु मला असे वाटते की, कादंबरीत कल्पकतेचे जग मोठे असते. किंबहुना कल्पकतेला विशेष महत्त्व असते. ह्या कल्पकतेतूनच कादंबरीकाराची सर्जनक्षमता प्रतित होते. परंतु दलित लेखक कल्पकतेपेक्षा प्रत्यक्ष जीवनाला अधिक महत्त्व देतो. दलित लेखकांची दलित साहित्याकडे पाहण्याची दृष्टी ही सामाजिक आहे. म्हणून दलित लेखन कादंबरी लेखनाकडे कमी वळताना दिसतो. त्याला कविता, कथा, आत्मकथन हे वाङ्मयप्रकार अधिक जवळचे वाटतात.

दलित कादंबरीच्या अभावाचे कारण सांगताना बाळकृष्ण कवठेकर लिहितात, 'असे होण्याची दोन कारणे सांगता येतील, पहिले कारण दलित साहित्याच्या भूमिकेशी निगडीत असून दुसरे सद्यःकालीन सांस्कृतिक अवस्थेत दडलेले दिसेल. नकार, विद्रोह ह्यांनी युक्त अशी दलित साहित्याची भूमिका दलित साहित्याला दलित लढ्याचे साधन मानते. साहजिकच ह्या भूमिकला उपयुक्त ठरतील, परिणामकारक ठरतील अशा स्वरूपाचे वाङ्मयप्रकारच दलित साहित्यिकांकडून हाताळले गेले आहेत. ही भूमिका

परिणामकारकरित्या अभिव्यक्त होऊ शकेल असेच अनुभव दलित साहित्यिकांनी निवडलेले दिसतात. साधनाची परिणामकारकता वाढेल असे एककेंद्री, एकपदरी, स्थलकालमर्यादा असलेले, प्रसरणक्षम नसलेले अनुभवच दलित साहित्यकृतीतून प्रकट झालेले सामान्यतः दिसतील असे अनुभव अपरिहार्यपणे 'काव्य' वा 'कथा' ह्या वाङ्मयप्रकाराचेच रूप होणार. कादंबरीसारख्या पसरट, मोठ्या आवाक्याच्या वाङ्मयप्रकाराला असे एकदिक्, एककेंद्री, एकपदरी अनुभव फारसे उपयुक्त न ठरणे साहजिकच होय. तेव्हा एका विशिष्ट भूमिकेने जीवनानुभवाचा केलेला स्वीकार आणि अविष्कार ह्यामुळे स्वीकारले जाणारे विशिष्ट स्वरूपाचेच अनुभव हे दलित साहित्यातील कादंबरीच्या अभावाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. साहित्यिक चळवळीने पत्करलेली भूमिका ह्या चळवळीचा औरसचौरस विकास होण्यास काहीवेळा असा अडथळा निर्माण करते. हे अवश्य विचारात घेतले जावे, असे वाटते. दलित कादंबरीच्या अभावाचे दुसरे कारण ज्या सांस्कृतिक अवस्थेमध्ये आज दलित समाज आहे त्या अवस्थेत दडलेले आहे. अर्थात या अवस्थेला हा समाज कारणीभूत नसून भारतीय समाजव्यवस्थेने दलित समाजाला शतकांनुशतकापासून जी वागणूक दिली तिचा हा अटक परिपाक होय. नव्याने जागृत झालेल्या दलित समाजाला जीवनाच्या प्रत्येक आघाडीवर संघर्ष करून नवजीवनाची सुरुवात करावी लागत आहे. भौतिक समृद्धीपासून सतत दूर ठेवल्या गेलेल्या या समाजातील बहुतांश लोकांना अजूनही केवळ जगण्यासाठी करावयाच्या खटाटोपात अधिकाधिक वेळ व जीवनशक्ती खर्च करावी लागते. आपले रास्त हक्क संपादन करण्यासाठी अपरिहार्यपणे त्याला सतत संघर्षसिद्ध रहावे लागते. पूर्वीपासूनच हा समाज गावकुसाबाहेर ठेवला गेलेला आहे. आजही इतर समाजाशी त्याचे व्हावे तसे अभिसरण होण्याइतकी भारतीय समाजस्थिती प्रगत झालेली नाही. परिणामतः दलित समाजास त्यातील नवजागृत तरुणास, लेखकास अजूनही एकूण भारतीय समाजात कप्पाबंद असे स्वसमाजापुरतेच समूहजीवन जगावे लागते. त्यामुळे आपल्या समाजाच्या जीवनाकडे दलित लेखक आपल्या समाजाच्याच दृष्टिकोनातून पाहू शकतात. इतर समाजघटकांशी होणाऱ्या अभिसरणातून येणारी दृष्टिकोनाची बहुपरिमाणात्मकता, बहुपोडीपणा, अनेका कलनक्षमता अजून तरी दलित दृष्टिकोनात आलेली दिसत नाही, वर म्हटले आहे त्याप्रमाणे

याला दलित समाज कारणीभूत नसून त्याच्यावर लादण्यात आलेल्या परिस्थितीचे ते अपरिहार्य फलित आहे. कादंबरीसारख्या व्यापक वाङ्मयप्रकाराच्या निर्मितीसाठी नेमक्या याच बहुपरिणामात्मक, बहुपेडी, अनेकार्थग्राहक, स्वेतरमतसमावेशक अशा चिंतनात्मक दृष्टिकोनाची गरज असते. दलित साहित्यिकांमध्ये आजच्या घडीला ही दृष्टी नसल्याने कादंबरीसारख्या वाङ्मयप्रकाराची निर्मिती त्यांच्या हातून होऊ शकत नाही.”^{१०}

बाळकृष्ण कवठेकरांच्या वरील व्यापक विचारातील सर्व भाग महत्त्वपूर्ण नसला तरी दलित कादंबरीच्या अभिघासबंधी त्यांनी मांडलेला विचार निश्चितच लक्षात घेण्यासारखा आहे. कारण आजही दलित लेखकांना कादंबरी लेखनाची योग्य दिशा गवसल्याची दिसत नाही. म्हणूनच एकूणच दलित जीवनावर सर्वांगाने प्रकाश टाकणारी श्रेष्ठ दलित कादंबरी अद्याप निर्माण व्हायची आहे, हे दुर्दैवाने मान्य करावे लागते. पण मराठी वाङ्मय परंपरा ही बाराव्या शतकापासून सुरु झाली. तिच्यामध्ये १८५७ मध्ये बाबा पद्मनजीध्यांनी लिहिलेली ‘यमुनापर्यटन’ ही पहिली वास्तववादी कादंबरी निर्माण झाली. म्हणजेच कादंबरीच्या निर्मितीसाठी जवळजवळ एकोणीसावे शतक उजडावे लागले. त्यामानाने दलित साहित्याला आता कुठे ४० वर्षे झाली आहेत. इतक्या कमी काळात दलित लेखकाकडून विपुल व श्रेष्ठ दर्जाच्या कादंबरीची अपेक्षा करणे बरोबर ठरणार नाही असे वाटते.

२.७ समारोप :

प्रस्तुत दुसऱ्या प्रकरणामध्ये आपण मराठी कादंबरी वाङ्मयाची सुरुवातीपासूनची वाटचाल पाहिली व त्यामधील दलित कादंबरीकारांचे योगदान पाहिले. आता पुढील तिसऱ्या प्रकरणामध्ये अशोक व्हटकर लिखित ‘मेलेलं पाणी’ व ‘७२ मैल’ या दोन कादंबऱ्यामधील अनुभवविश्वाचा अभ्यास करावयाचा आहे.

२.६ संदर्भ ग्रंथसूची :

१. नेमाडे भालचंद्र, कादंबरी, अंतर्भूत : पवार गो.मा. व हातकणंगलेकर म.द., 'मराठी साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली : १९८६, पृ.२४.
२. साठे अण्णा भाऊ, अंतर्भूत : फडके भालचंद्र, 'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती दुसरी : १९७७, पृ.२०९.
३. तत्रैव, पृ.२१०.
४. तत्रैव, पृ.२११.
५. पहा : जाधव राजा, 'चिंतन', पार्वती बुक क्लब, कवडी चंदर, आवृत्ती पहिली : १९८२, पृ.क्र. ७९.
६. तत्रैव, पृ.८१.
७. तत्रैव, पृ.८३.
८. फडके भालचंद्र, 'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती दुसरी : १९७७ पृ.२०९.
९. डोळस वसंत, 'दलित साहित्य: प्रेरणा आणि स्वरूप', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९२, पृ. ७.
१०. कवठेकर बाळकृष्ण, 'दलित साहित्य : एक आकलन', अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली : १९८१, पृ. ९१,९२.